

OP ZOEK NAAR HET KWAAD. DIVINATIE

Harrie Leyten

In de antropologische literatuur is een voorval beschreven, dat sindsdien een schoolvoorbeeld is geworden voor de Afrikaanse opvatting over causaliteit. E. Evans-Pritchard, tot aan zijn dood in 1973 hoogleraar sociale antropologie in Oxford, deed veldwerk bij de Azande in Zuid Soedan tussen 1926-1930. (Evans-Pritchard 1937/1972). Hij beschrijft hoe een graanschuur, die door termieten was aangevreten, op een middag instort en bovenop een groepje mensen valt dat in de schaduw van het gebouwtje beschutting zoekt tegen de zon. Was het toeval, een samenloop van omstandigheden? Nee, zeiden de dorpelingen, het was een zaak van hekserij (witchcraft). De Azande wisten van de aangevreten graanschuur en wisten dat hij op korte termijn zou instorten: de natuurlijke, fysieke oorzaak was voor iedereen duidelijk en behoefde geen discussie. Maar de Azande vroegen zich bezorgd af, waarom de graanschuur juist op dat moment en juist op deze mensen moest instorten. Op die vraag was geen duidelijk antwoord te geven; er bestond geen fysieke oorzaak voor. De Azande schreven de oorzaak toe aan *mangu*, hekserij.

Evans-Pritchard betoogt, dat de Azande en veel andere Afrikaanse volkeren, de neiging hebben om in hun bespiegelingen over de gebeurtenis, de fysieke oorzaak over te slaan en slechts de metafysische oorzaak (*mangu*, hekserij) te noemen. Dit is door Europese onderzoekers in het verleden uitgelegd als bewijs dat Afrikanen het verschil niet zouden kennen. De tweede, metafysische, oorzaak is meer relevant voor de Azande samenleving dan de eerste. Aan het zoeken naar de concrete tweede oorzaak, meer specifiek naar de daadwerkelijke veroorzaker van het ongeluk, wordt veel aandacht besteed. Dit geschiedt door divinatie.

De natuurlijke oorzaak geeft antwoord op de hoe-vraag: hoe heeft deze gebeurtenis plaatsgevonden? Het antwoord is te vinden in de natuurlijke omstandigheden. Het is eigen aan iedere graanschuur om een keer vermolmd te raken en in te storten. De metafysische oorzaak van het ongeluk geeft antwoord op de waarom-vraag. Het kan geen toeval zijn dat de graanschuur juist op dat uur van de dag, juist op die mensen viel. De graanschuur had immers ook midden in de nacht, als er niemand in de buurt was, om kunnen vallen. Iets of iemand heeft dit ongeluk gewild, maar wie? Het is eigen aan ieder mens om ziek te worden en te sterven. Maar de vraag naar het waarom (waarom juist nu? Waarom juist deze persoon?) is de causaliteitsvraag waarvoor het antwoord te vinden is in de Andere Wereld.

Het is de tweede vraag (de waarom-vraag) die alle aandacht opeist. In deze opvatting wordt door onderzoekers de verklaring gezocht voor de ambivalente houding die veel Afrikanen, vooral op het platteland, hebben tegenover moderne (westerse) ziekenhuizen. Daar, zo is de opvatting, hebben artsen een antwoord op de hoe-vraag (wat is de fysieke oorzaak van de ziekte of de klacht? Wat zeggen de lichamelijke symptomen over de ziekte of afwijking?), maar niet op de kernvraag: welke voorouder of welke macht uit de Andere Wereld is

verantwoordelijk voor het ontstaan van de ziekte, wat is het antwoord op de waarom-vraag? Waarom moest deze ziekte juist nu en juist deze persoon treffen? Divinatie rituelen zijn in de kern een zoektocht naar een verklaring voor menselijk lijden in zijn vele vormen en een antwoord op de bezorgdheid om opnieuw orde te scheppen in de chaos. Aan de basis daarvan ligt de vooronderstelling dat de wereld begrijpelijk is en dat door het kennen van de vele krachten in deze wereld en daarnaar te handelen, de kwaliteit van het menselijk leven verbeterd wordt. (Pemberton, 2000,3) Met andere woorden: inzicht krijgen in de oorzaak van het probleem (een plotselinge dood, een onverklaarbare ziekte) leidt tot een oplossing van de crisis. Het geven van verklaringen lijkt de basis van divinatie te zijn.

In dergelijke situaties zal iemand een beroep doen op het orakel. Omdat de meeste mensen het moeilijk vinden om rechtstreeks contact te leggen met de Andere Wereld (zoals ook niemand direct bij een koning binnenstapt; contact gaat viavia), vragen deze mensen om een 'intermediair', een man of vrouw die namens hem/haar contact zoekt met voorouders en Geesten in die Andere Wereld. Iedere Afrikaanse samenleving kent zijn eigen 'intermediairs'; de meeste hebben een specialisme. Zij beschikken – zo is de algemene opvatting – over bijzondere gaven om in contact te komen met die Andere Wereld. Vaak wordt gezegd, dat zij door krachten in de Andere Wereld geroepen zijn tot hun beroep, door een droom die de moeder had tijdens haar zwangerschap of door een bijzondere gebeurtenis in hun leven. Men neemt aan, dat veel van deze intermediairs, ook wel zieners genoemd, paranormaal begaafd zijn. Wie zich geroepen voelt tot dit beroep, gaat in de leer bij een ervaren 'intermediair'. Bij hem leert hij niet alleen de vereiste technieken, procedures en rituelen die verbonden zijn aan de orakelsessies, maar leert hij ook zich te bekwamen in het oproepen en begrijpen van paranormale ervaringen. Daarvoor zal de intermediair zich moeten kunnen concentreren op innerlijke processen, overtuigd zijn van de samenhang der dingen en geloof hechten aan de informatie die hij via zijn paranormale vaardigheden verkrijgt.

Iedere Afrikaanse taal kent zijn eigen benamingen voor deze 'intermediairs', die doorgaans geen equivalent hebben in een Europese taal en daarom niet te vertalen zijn. In het Nederlands wordt vaak gesproken van een orakelpriester of orakeldeskundige. Het begrip 'orakel' wordt vaak geassocieerd met het voorspellen van de toekomst, maar dat is niet de kern van het werk van de 'intermediair'. In het Engels en Frans wordt het woord 'divination' gebruikt, waarin het woord god of goddelijk zit opgesloten. Het wijst op een 'godsspraak'. Dit benadert de kern beter. Daarom wordt hier de voorkeur gegeven aan het woord 'divinatie', hoewel dit geen Nederlands woord is.

Divinatie bij de Tsokwe van Angola

In de taal van de Tshokwe betekent het woord *kutaha* (in het Engels *to divine*) ordenen, orde op zaken stellen, ook repareren. Divinatie dient gezien te worden als een proces waarin individuen met buitengewone gaven (van goddelijke, spirituele oorsprong) oplossingen proberen te vinden voor problemen van anderen door het scheppen van orde in wanorde, of te repareren wat door de client wordt ervaren als een verscheurde levenssituatie. (Jordan in Pemberton. 2000, 134). De Tshokwe noemen een *diviner: tahi*. Een

tahi bezit bijzondere gaven, maar ontwikkelt deze door in de leer te gaan bij andere *diviners* die door de jaren heen een grote reputatie hebben opgebouwd. *Tahi* worden soms met argwaan bekeken door gewone burgers, omdat zij hekserij (*witchcraft*) efficiënt kunnen bestrijden, maar ook bekend staan als mensen die hekserij kunnen beoefenen. Een *tahi* dient de oorzaken van tegenslag, terugkerende rampspoed en zware ziekten vast te stellen. Hij verschaft opheldering van gebeurtenissen die in het verleden hebben plaats gevonden, waarvan de gevolgen nog steeds voelbaar zijn. Iemand kan last hebben van nachtmerries, angsten, of andere voor hemzelf onverklaarbare ziektesymptomen. Hij weet zich geen raad, is wanhopig en verward. Dan is het de *tahi* die orde schept in deze verwarring en deze cliënt weer hoop geeft. Een *tahi* beschikt over een grote mensenkennis en is in staat om tijdens het consult zowel uit de mondelinge verklaringen van de cliënt als uit zijn lichaamstaal informatie te halen die nodig is om een goede diagnose te stellen. In veel gevallen bestaat de diagnose uit de bevestiging van wat de cliënt zelf aan diepe overtuigingen en verlangens heeft, zonder dat hij die zelf onder woorden kan brengen. Toch zal de *tahi* zeggen, dat het aan de geest van *hamba* (de geest van de divinatie) te danken is en niet aan hem, als er een goed advies gegeven wordt. Een sessie of consult kan uren, zelfs dagen duren. De *tahi* gebruikt een mand met tientallen kleine voorwerpen. Door te schudden komen de voorwerpen in een bepaalde configuratie te liggen. In westerse ogen zou dit op toevallige wijze gebeuren. Voor de *tahi* echter ligt in de configuratie van de voorwerpen, hun onderlinge relatie, d.w.z. welk voorwerp ligt naast of onder welk ander voorwerp liggen. Er zijn geen vaste betekenissen aan de configuratie; bovendien houdt de betekenis die door de *tahi* wordt toegekend, verband met de vragen waarmee de cliënt is gekomen. De *tahi* gaat een gesprek aan met de voorwerpen en stelt vragen, waarop hij zelf het antwoord geeft. Al doende observeert hij zijn cliënt en diens reacties. Keer op keer worden andere voorwerpen in het gesprek betrokken.

Tijdens het consult vallen de namen van bepaalde voorouders of *hamba* geesten of heksen, die te maken hebben met de tegenspoed van de cliënt. Daarna volgen adviezen aan de cliënt om een bepaald dieet te volgen of om zijn gedrag te veranderen en wordt de cliënt doorverwezen naar een herbalist (*nganga*, de kruiden specialist).

Hamba zijn beschermgeesten die vooral opereren binnen de context van de familie en op instigatie van een voorouder die zich stoort aan het gedrag of aan het gebrek aan verering van zijn nazaten. *Hamba* kunnen worden opgeroepen in kleine, niet opvallend fraaie beelden. Een speciale categorie van deze beeldjes vormen de *hamba a peho*, letterlijk 'geesten uit de lucht': aan het einde van de 19de eeuw kwamen de traditionele familiestructuren onder grote druk te staan van de Portugese kolonisatie. De geestelijke verwarring onder de Tshokwe uitte zich in nieuwe ziekteverschijnselen, waarvoor de traditionele genezers geen remedie hadden. De oorzaak werd gezocht bij de *Hamba a peho*, die 'vanuit de lucht' opereerden, waarschijnlijk een verwijzing naar de tot dan toe onbekende 'dingen' die via handelskaravanen vanuit de kustgebieden (en vanuit het onbekende Europa) het gebied van de Tshokwe bereikten. De *hamba* beeldjes die toen werden gemaakt stellen vaak blanken voor, zoals koloniale ambtenaren of missionarissen (soms zittend op een os, het gangbare vervoermiddel voor blanken in die tijd).

Divinatie bij de Luba van Congo

Om het begrip divinatie aan te geven, gebruiken de Luba de woorden *kubuka* of *kusokola*. Het eerste betekent 'het consulteren van de geesten door gewijde formules om geheime zaken van hen te leren'. Het tweede betekent 'ontdekken, openbaren, verraden'. (Nooter Roberts, 1996, 178). In beide gevallen verwijst het naar het vinden van de 'waarheid' in de chaos waar de cliënt zich in bevindt en waarin hij vals en echt, licht en donker niet meer kan onderscheiden.

Een bijzondere vorm van divinatie is *kashekesheke* waarbij de ziener en de cliënt ieder een vinger door een gebeeldhouwd blokje houden en dit blokje op en neer schuiven (de benaming wordt uitgelegd als een onomatopoeie voor het geluid van het schuivende blokje) terwijl de ziener vragen stelt. Hapert het blokje dan wordt dat begrepen als een antwoord op de gestelde vraag. Deze vorm van divinatie is een persoonlijke vorm van therapie.

De therapeut heet *mbuki* (meervoud: *bambuki*) en kan zowel een man als een vrouw zijn. Bij het begin van het consult vertelt de cliënt zijn probleem. Op basis daarvan formuleert de *mbuki* de vragen en gaat in gesprek met de voorouders of de geesten. Omdat de *mbuki* en de cliënt beiden het klosje vasthouden en bewegen over de mat, voelt de cliënt zich persoonlijk betrokken bij de antwoorden die de *mbuki* distilleert uit het bewegen en het stokken van het voorwerp.

Mary Nooter-Roberts beschrijft een consult, waarbij een vader zich in wanhoop meldt bij een *mbuki*, een oudere vrouw, omdat in enkele jaren tijd acht van zijn kinderen op onverklaarbare wijze zijn overleden. Hij wil weten welke voorouder of geestelijke macht verantwoordelijk gehouden kan worden voor dit drama in zijn huwelijksleven. In de sessie die uren in beslag neemt, wordt duidelijk, dat een overleden grootmoeder van de kinderen ontstemd is over het feit dat de man zich heeft bekeerd tot het christendom en hem op deze wijze straft voor zijn daad. (Nooter-Roberts, 1996, 184)

Bij de Luba, evenals bij veel andere volkeren in Afrika bestaat ook een vorm van divinatie waarbij de orakeldeskundige in trance geraakt en een assistent de klanken die worden uitgestoten tijdens de trance, vertaalt in mensentaal. Deze vorm van divinatie heeft zelden betrekking op een individueel probleem, maar probeert helderheid te verschaffen in een collectief probleem.

Het IFA orakel van de Yoruba in Nigeria

De Yoruba vergelijken het universum met twee halfronde kalebassen die op elkaar passen en zo een bol vormen. De bovenste kalebas stelt *Orun* (de Andere wereld) voor, de onderste *Aye* (de aarde). Op de drempel van deze twee werelden staan *Ifa* en *Eshu*. Zij bevorderen de communicatie tussen de twee werelden. *Orunmila* is de orisa van de wijsheid; hij kent de geheimen van het lot van ieders mens. Deze wijsheid ligt in 256 gedichten of verzen, die al sinds mensenheugenis bestaan.

Wanneer iemand een probleem heeft en geen uitweg ziet, wil hij graag weten welk lot hem beschoren is. Hij consulteert het *Ifa* orakel. Daarvoor gaat hij naar een 'diviner', in het Yoruba een *babalawo* genoemd. Deze *babalawo* kent alle

verzen van buiten en reciteert ze in aanwezigheid van de cliënt, terwijl hij op het orakelbord palmnoten opgooit en uit hun ligging afleest welke verzen hij moet reciteren. De *babalawo* kent het probleem van zijn cliënt niet en vraagt er niet naar. Hij reciteert slechts de verzen. De cliënt luistert aandachtig tot hij een vers hoort, dat hem aanspreekt of waarin hij zijn probleem herkent. Dan stopt het reciteren, wordt het advies bepaald en wordt afgesproken welk offer gebracht dient te worden. Anders dan bij de Tshokwe vervult de *babalawo* niet de rol van therapeut maar die van medium, dat slechts een intermediair is tussen de Andere Wereld en deze. Ook bij de Yoruba wordt *Ifa* gezien als een middel dat orde schept in chaos. *Ifa* is in staat om kwaadwillende krachten (een van de voorouders, een of meer *orisa*) die het op de levenskracht van de cliënt gemunt hebben, te identificeren. Om deze krachten mild te stemmen, gaan de adviezen van de *babalawo* vaak over voorzichtigheid, kalmte en geduld bij het handelen van iedere dag.

Het krab-orakel van de Kapsiki in Kameroen

Bij de Kapsiki is de orakeldeskundige of divinateur bijna altijd een smid. (Smeden vormen bij de Kapsiki een aparte groep. Zij trouwen uitsluitend met dochters van smeden (endogamie). Smeden hebben naast hun kennis van het bewerken van ijzer en brons, deskundigheid op het gebied van orakels en medicijnen (ook vergiften). Zij zijn ook de begrafenisondernemers van het dorp).

Bij de Kapsiki is het bekendste orakel dat van de krab. De cliënt gaat 's ochtends vroeg naar het huis van een smid die gespecialiseerd is in deze vorm van divinatie. De smid neemt een pot met zand, dat hij vochtig maakt, plaatst daarin stokjes die de cliënt en zijn familieleden voorstellen, en legt er enkele stukjes van de kalebasvrucht tussen. Dan haalt hij de krab uit een andere pot, meldt het dier waarom de cliënt hier is en wat hij wil weten, en plaatst de krab in de pot, die hij afdekt met een potscherf. In het kwartiertje dat zij moeten wachten op het werk van de krab, praten de smid en zijn cliënt over koetjes en kalfjes. Dan opent de smid de pot en bestudeert de veranderingen die de krab heeft aangebracht. Dit leidt tot het formuleren van een nieuwe vraag en de procedure wordt opnieuw in gang gezet. Iedere verandering in de pot heeft een betekenis, die door de smid geduid wordt. Aan het einde van de séance (die doorgaans meer dan een halve dag duurt) weet de cliënt waarom hem deze tegenslag is overkomen, welke risico's in de toekomst dreigen en welke offers vereist zijn om alles weer in goede banen te leiden. Uit dit verslag kan de conclusie getrokken worden, dat de smid slechts een medium is, die de

Kraborakel. Kapsiki Kameroen. Foto: H. Leyten 2010

betekenissen duidt die door de krab zijn aangegeven. In werkelijkheid kent de smid zijn cliënt zeer goed en calculeert de persoonlijke omstandigheden in zijn advies.

Tijdens een *séance* heeft zowel de 'divinateur' als de cliënt een eigen bijdrage. De eerste dient zich te houden aan de van oudsher overgeleverde rituelen, de tweede projecteert (ook al gebeurt dit onbewust) zijn eigen problematische situatie op de rituele handelingen om helderheid te krijgen met betrekking tot zijn bewuste en onbewuste verlangens, frustraties en onzekerheden en om bevestigd te worden in zijn diep gewortelde overtuigingen en normbesef. Deze laatste zijn immers in veel gevallen de aanleiding om een consult aan te vragen (Van Beek, p. 69). Mannen en vrouwen hebben hun eigen motieven om een consult met de smid aan te vragen. Mannen willen rust in huis, stabiliteit in de relaties met zijn vrouwen en kinderen, zekerheid van een goede oogst, en een goede verstandhouding met zijn familie. Vrouwen hebben eerder zorgen over hun eigen gezondheid en die van hun kinderen, over (on-)vruchtbaarheid, over de risico's van een plotselinge dood, en over een goede verstandhouding met haar mede-echtgenoten.

Het muizenorakel van de Baule in Ivoorkust

In veel Afrikaanse culturen bestaat het geloof, dat sommige dieren de gave van divinatie bezitten. Onder hen zijn schildpadden, muizen, vleermuizen en stekelvarkens. Bij de Baule en enkele buurvolken bestaat het muizen orakel. Een pot met een dubbele bodem is het huis van de muis. Vanuit de onderste ruimte kan hij door een klein gat in de bovenste ruimte komen. Aan het begin van een consult strooit de orakeldeskundige aan laagje zand op de bodem van de bovenste ruimte, en legt daar zorgvuldig enkele kleine botten op met wat voedsel voor de muis.

De pot wordt afgedekt. De orakeldeskundige en de cliënt praatten enige tijd met elkaar om de muis de kans te geven naar boven te komen en al etende, de botjes te verschuiven. De orakeldeskundige bestudeert de ligging van de verschoven botjes en interpreteert de veranderde configuratie. Het ritueel kan herhaald worden tot alle vragen beantwoord zijn. Een consult duurt doorgaans een uur, maar kan ook een halve dag in beslag nemen, zeker als het een complex probleem blijkt te zijn, waarbij meerdere personen betrokken zijn. Het is de eerste taak van de orakeldeskundige om de oorzaak van het probleem (onvruchtbaarheid, chronische ziekte, plotselinge dood) te vinden. In veel gevallen wordt vastgesteld, dat de 'zuiverheid van de familie' is geschonden: verboden seksuele relatie, de verstoting van een vrouw die al een of meer kinderen heeft gebaard, een ongeoorloofde zwangerschap, of (en dat is de belangrijkste oorzaak) de schending van de rechten van de voorouders. Tenslotte krijgt de cliënt adviezen over acties die hij moet ondernemen: het brengen van een of meer offers, het aanschaffen van beschermende objecten of het laten maken van cultus objecten, die de cliënt in zijn of haar eigen huis kan consulteren. De consulten, zelfs als zij worden aangevraagd door één persoon, zijn doorgaans openbaar toegankelijk voor iedereen, zelfs voor kinderen. Op deze manier deelt de gehele gemeenschap in de problemen van het individu en is ook onderdeel van de oplossing. (Homberger 2000, 165)

Gebruikte literatuur:

- Beek, Walter E.A. van: *The Dancing Dead. Ritual and Religion among the Kapsiki/Higi North Cameroon and Northeastern Nigeria*. Oxford. Oxford University Press. 2012
- Evans-Pritchard, E. *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*. Clarendon Press, Oxford, (1937)1972.
- Homberger, Lorenz. *Where the mouse is omniscient*. In: John Pemberton III (ed.), *Insight and Artistry in African Divination*. Smithsonian Institution Press. Washington
- Nooter Roberts, Mary and Allen F. Roberts. *Memory. Luba Art and the Making of History*. Prestel. The museum for African Art, New York. 1996
- Pemberton III, John (ed.). *Insight and Artistry in African Divination*. Smithsonian Institution Press. Washington and London. 2000
- Vogel, Susan. *Baule. African Art, Western Eyes*. Yale, 1997
- Wastiau, Boris. *Chokwe*. 5 Continents, 2006
- Witte, Hans. *Wereldbeeld en iconografie van de Yoruba*. Afrika Museum, Berg en Dal, 2004